

10. Столяренко А.М. Экстремальная психопедагогика. – М.: Юнити-Дона, 2002. – 607 с.
11. Сурков Е.Н. Психомоторика спортсмена. – М.: ФиС, 1984. – 296с.

УДК 159.925:35.078+351.746.1

Самохвалов О. Б., к. психол. н.

ЕМОЦІЙНИЙ ІНТЕЛЕКТ ЯК ЧИННИК ЕФЕКТИВНОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ПЕРСОНАЛУ ОРГАНІВ ОХОРОНИ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ

У статті оозглянуто питання емоційного інтелекту в аспекті проблеми ефективності діяльності персоналу органів охорони державного кордону. Показано, що при описі психологічних детермінант, які впливають на ефективність діяльності на державному кордоні, дослідники визначають в розрізненому вигляді основні компоненти емоційного інтелекту. Розкрито значення структурних компонентів емоційного інтелекту в аспекті міжособистісної взаємодії прикордонників та його стресозахисної та адаптивної функції.

Ключові слова: емоційний інтелект, психологічні детермінанти, прикордонник.

Постановка проблеми. Успішність виконання завдань і функцій у ході будь-якої професійної діяльності, а особливо тієї яка характеризується особливими умовами перебігу, значною мірою зумовлюється психологічними детермінантами. Виявлення і врахування таких детермінант є необхідною умовою розв'язання проблем підвищення ефективності тієї чи іншої діяльності.

Особливо актуальним зазначене вище є для сфери правоохоронної діяльності, різновидом якої постає діяльність персоналу органів охорони державного кордону, оскільки правоохоронна діяльність – це один із найважливіших видів соціально значущої діяльності, де особистісний чинник посідає одну із провідних позицій.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання успішності та ефективності правоохоронної діяльності у вітчизняній науці та практиці досліджували А.М. Бандурка, М.Е. Білова, О.Ф. Волобуєва, О.Є. Запорожцева, О.М. Кретчак, В.І. Мозговий, В.О. Назаренко, Є.М. Потапчук, О.Д. Сафін, О.В. Тімченко, С.О. Філіппов та ін.

Постановка завдання. Однак, вітчизняні дослідники спрямовували свою увагу на виявлення або загальних професійно-важливих якостей правоохоронця (А.М. Бандурка, О.Є. Запорожцева, О.М. Кретчак, С.О. Філіппов та ін.), або таких детермінант як психологічна готовність (Є.М. Потапчук, О.Д. Сафін), емоційна стійкість та стресостійкість (О.В. Тімченко, М.Е. Білова, В.І. Мозговий та ін.), комунікативні властивості (О.Ф. Волобуєва, Л.І. Мороз, В.О. Назаренко) тощо, залишаючи поза увагою такий психологічний конструкт як „емоційний інтелект”, який сприяє не лише успішній міжособистісній взаємодії, але й виявляє стресозахисну та адаптивну функції. У зв'язку з цим перед нами постає завдання – розкрити питання емоційного інтелекту в аспекті проблеми ефективності діяльності персоналу органів охорони державного кордону.

Виклад основного матеріалу. Однією з найбільш загальних характеристик будь-якої діяльності є її ефективність [1]. Ефективну діяльність розуміють як таку, що характеризується високою продуктивністю та якістю, оптимальними енергетичними і нервово-психічними витратами, задоволеністю професіонала [2]. До основних параметрів ефективності науковці зараховують продуктивність (результативність), якість та надійність діяльності [2].

На сьогоднішній день загальноприйнятої класифікації чинників, які зумовлюють ефективність діяльності, не існує. Як свідчить аналіз відповідної літератури, до подібних чинників, на думку різних авторів, належать такі, які стосовно людини можна поділити на „зовнішні” та „внутрішні” або „об’єктивні” та „суб’єктивні” [1].

Об’єктивні чинники – це ті елементи середовища, з якими людина активно взаємодіє, в яких існує й функціонує її діяльність (політико-правова ситуація в суспільстві, національні та соціокультурні особливості регіону, матеріальні умови, зміст та умови праці, можливості особистісного розвитку, морально-психологічний стан колективу та ін.). Суб’єктивні чинники – це чинники, які персоніфіковані в особистості: соціально-демографічні (стать, вік, освіта, національність та ін.) та психологічні особливості (знання, уміння, навички, пізнавальні та інші психічні процеси, особистісні якості, властивості темпераменту), мотивація та ін.

Враховуючи те, що діяльність на державному кордоні характеризується особливими умовами перебігу, сутність яких, як зазначають науковці [3], полягає в тому, що вони існують об’єктивно й принципово їх змінити неможна, впливає цілком обґрунтований висновок, що в діаді параметрів – зовнішні та внутрішні чинники діяльності – визначальними будуть усс-ж суб’єктивні, оскільки основна формула діалектико-матеріалістичного розуміння детермінізму люд-

ського поведіння, сформульована С.Л. Рубінштейном [4], стверджує, що поведінка людини детермінується зовнішніми умовами опосередковано через її психічну діяльність.

Дослідники діяльності на державному кордоні до основних чинників, які зумовлюють напруженість праці прикордонників, зараховують: 1) високу відповідальність (соціальну, моральну та юридичну) за результати своєї діяльності, дії та вчинки; 2) постійну готовність до виконання завдань з охорони державного кордону; 3) невизначеність щодо оперативної обстановки; 4) раптовість, несподіваність виникнення та прояву різних ситуацій службової діяльності; 5) дефіцит часу; 6) роботу невеликими групами; 7) тривале перебування на службі, що виражається в ненормованому робочому дні; 8) навантаження на зоровий та слуховий аналізатори, тривале напруження уваги; 9) обмеженість (політичну, матеріальну, просторову тощо) діяльності; 10) відірваність від адміністративних і культурних центрів; 11) наявність або високу ймовірність появи джерел небезпеки різного характеру походження, а саме природного (кліматичні та погодні умови, небезпечні природні явища, небезпечні або заражені тварини, рослини та ін.), техногенного (особиста зброя та спеціальні засоби військовослужбовця, зброя, транспортні засоби, шкідливі та небезпечні хімічні речовини і т. ін. осіб, що перетинають державний кордон або перебувають у секторі відповідальності), соціального та психологічного (злочинці; особи, які перебувають у станах алкогольного та наркотичного сп'яніння, акцентуовані особи, особи з різними психічними розладами і т. ін.), політичного (тероризм, ідеологічні, етнічні, міжпартійні й ін. конфлікти, війни) характеру [5].

Негативний вплив кожного з цих чинників або їх сукупності призводить до появи несприятливих психічних станів, які на рівні суб'єктивних переживань проявляються в таких ознаках, як: погіршення фізичного та психічного самопочуття, підвищення дратівливості, відчуття втоми, занепокоєння, порушення сну, погіршення уваги, пам'яті, зниження працездатності, байдуже або вороже ставлення до людей тощо. Спроможність суб'єкта діяльності протистояти названим чинникам, контролювати свій стан та виконувати покладені на нього завдання характеризує стійкість його діяльності. На думку багатьох дослідників [6], саме психоемоційною нестійкістю в екстремальних ситуаціях, особливо в умовах загрози життю, детермінується значна кількість професійних невдач співробітників правоохоронних органів.

Професія прикордонника належить до професій типу „людина-людина”, оскільки сферою її діяльності, в загальному вигляді, є людські стосунки, що регламентуються правом [5; 7].

Реалізуючі свої професійні завдання персонал органів прикордонної служби встановлює певні відносини з різними категоріями та групами людей. Це: представники інших правоохоронних органів; керівники місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій; члени громадських формувань з охорони державного кордону; місцеві жителі; особи, які перетинають державний кордон. Серед останніх значну частку становлять: порушники прикордонного законодавства – особи різного етнічного походження, віку й статі; особи, що не володіють європейськими мовами; особи з психічними аномаліями, агресивно налаштовані елементи тощо, тому прикордонник повинен мати добре розвинені комунікативні вміння, володіти знаннями про основні психологічні особливості спілкування, способи виходу з конфліктної ситуації тощо. До таких комунікативних умінь дослідники зараховують: тонку спостережливість за душевним станом людини; установлення психологічного контакту та здатність привертати увагу громадян; урахування в спілкуванні психологічних особливостей різних верств та груп населення; здатність до ефективної взаємодії з групами людей тощо [5; 7]. Слід зазначити, що в нездатності зрозуміти емоції й почуття інших людей полягає один із виявів професійної деформації правоохоронця, на що вказується в дослідженнях В.С. Медведєва [8], М.В. Савчина [9].

Оскільки, при описі психологічних детермінант, які впливають на ефективність діяльності на державному кордоні, дослідники визначають в розрізненому вигляді основні компоненти емоційного інтелекту, на нашу думку, є всі підстави вважати, що він є важливим чинником ефективності правоохоронної діяльності персоналу Державної прикордонної служби України.

Поняття і сутність „емоційного інтелекту” (EQ) в сучасній психології вивчені мало. Хоча на сьогоднішній день серед психологів немає єдиної думки стосовно існування емоційного інтелекту, як науково обґрунтованого феномену, однак, загалом його сутність трактується ними як здатність людини розуміти й управляти власними емоціями та емоціями інших людей (R. Bar-On, D. Caruso, D. Goleman, J. Mayer, P. Salovey, Г.Г. Горська, Д.В. Люсін та ін.).

У вітчизняних дослідженнях спостерігається тенденція до використання категоріальних концептів відображення змісту поняття EQ – „емоційна розумність” (Е.Л. Носенко, Н.В. Коврига) [10; 11], „емоційне самоусвідомлення” (О.І. Власова) [12]. Загалом, розкриття змісту EQ відбувається через застосування понять – „здатність”, „спроможність”. При цьому наголошується на ціннісній сутності EQ, на його функціональній властивості відображати внутрішній світ

особистості.

Поняття „емоційний інтелект” належить до тієї галузі досліджень, які не один раз намагалися науковими засобами відповісти на запитання: „Що детермінує успіх життєдіяльності людини?”.

Учені, що вивчають проблему емоційного інтелекту в контексті поставленого питання, досліджували цей конструкт як основу успішності життєдіяльності людини (О.П. Чоботар), визначали його значення для професійної діяльності (І.М. Андреева), для успішної міжособистісної взаємодії (Д.В. Люсін; О.І. Власова), його вплив на управлінську діяльність (А.М. Петровська), функціональні характеристики емоційного інтелекту (Е.Л. Носенко, Н.В. Коврига).

Аналіз теоретичних поглядів вищезазначених авторів дає змогу визначити емоційний інтелект як сукупність емоційно-когнітивних здібностей, які впливають на загальну здатність людини.

Е.Л. Носенко, Н.В. Коврига у своєму дослідженні [11] зазначають, що основними функціями емоційного інтелекту є мотиваційна, комунікативна, адаптивна та стресозахисна. На нашу думку, саме ці функції емоційного інтелекту найбільшою мірою забезпечують успішність діяльність, яка характеризується особливими умовами перебігу.

Грунтуючись на тому, що особливі умови діяльності персоналу органів охорони державного кордону, зумовлені високим рівнем відповідальності, інтенсивністю міжособистісного спілкування, складністю оперативної обстановки, фізичними перевантаженнями, ненормованим режимом праці тощо, призводять до прояву в прикордонників різноманітних несприятливих психічних станів і, як наслідок, до зниження успішності виконання поставлених завдань, на нашу думку, емоційний інтелект як сукупність емоційно-інтелектуальних здібностей за рахунок своєї стресозахисної, адаптивної та комунікативної функції може суттєвим чином її підвищити.

Як зазначають дослідники [10; 13; 14], до структури емоційного інтелекту входить низка здібностей: розпізнавання власних емоцій, керування емоціями, розуміння емоцій інших людей, самомотивація. При цьому, на думку Г.Г. Горської [13], найважливішим компонентом емоційного інтелекту є розуміння суб'єктом власних емоцій, оскільки він тісно пов'язаний з тонким усвідомленим розрізнення інтероцептивних та пропріоцептивних відчуттів, що сигналізують про динаміку афекту.

Коротко схарактеризуємо складові емоційного інтелекту в аспекті міжособистісної взаємодії прикордонника та його стресозахисної та адаптивної функцій.

1) Розпізнавання власних емоцій. Людина, яка здатна ефекти-

вно розв'язувати задачі щодо розпізнавання власних емоцій, характеризується такими ознаками:

- наявність категоріальної мережі еталонів емоцій як психолінгвістичний аспект їх ідентифікації;

- особистісна готовність до їх усвідомлення, котре передбачає, що усвідомлення переважної більшості емоцій є безпечним для людини і тому не спричиняє деструктивної дії; знання про свій стан, виражений в словесних категоріях, дають змогу людині за морем негативних емоцій побачити їх причину, причину цієї причини тощо, після чого тверезо оцінити ситуацію і відреагувати на неї виважено, а не під впливом "внутрішніх спонукань";

- уважність до емоцій та тілесних реакцій, яка є важливим засобом емоційного пізнання іншої людини, коли ж така уважність забарвлена тривожністю, то вона постає ознакою іпохондрії, самолюбвання й не сприяє успішній міжособистісній взаємодії.

2) Керування емоціями. Емоції не завжди бажані, оскільки їх надмірний прояв може дезорганізувати діяльність. Так, страх може суттєвим чином порушити поведінку людини, пов'язану з досягненням якоїсь мети, викликати в неї пасивно-оборонну реакцію (ступор, відмову від виконання завдання). Сильне хвилювання не дає можливості людині зосередитися на завданні, викликає проблеми в діяльності мнемічних процесів. З іншого боку, емоційний підйом, гарний настрій може активізувати діяльність.

Керування емоціями тісно пов'язане з проблемою самоконтролю. Адекватна емоційна експресія є важливим чинником підтримання фізичного й психічного здоров'я. Стримування емоцій сприяє виникненню різних захворювань. Водночас, безконтрольність емоційної експресії ускладнює не лише міжособистісне спілкування, але й соціально-психологічну адаптацію суб'єкта. Будь-яке суспільство здатне функціонувати лише на підставі поведінкових обмежень його членів. Так, особи, які характеризуються надмірною агресією та схильністю до фізичного насилля, досить часто мають проблеми з вербалізацією емоцій, оскільки, їх незадоволення, що переживається емоційно, не опосередковується словами, а одразу виявляється в дії. Ця дилема, яка характеризує протиріччя між бажанням, почуттям та соціальною нормою, може бути успішно розв'язана лише завдяки розвитку емоційного інтелекту людини, тому що відображення почуттів у свідомості, прийняття власних емоцій та спонукань – це один із базових компонентів гармонійної людини. А прийняття рішення щодо того де, коли, як та з ким виявити свої емоції сприяє не лише дотриманню норм соціального співіснування, але й ефективності взаємодії

3) Розуміння емоцій іншої людини є однією з найважливіших емоційних здібностей у професіях типу „людина – людина”. Візуальне спостереження за емоційним станом людини в процесі міжособистісної взаємодії дає змогу, перш за все, вчасно вживати певні заходи щодо його регуляції, вносити корективи в переговорний процес, а для правоохоронців – навіть виявляти приховані порушниками предмети та ознаки підробки документів.

Перебуваючи в ситуації огляду, людина прогнозує своє майбутнє в залежності від його результатів. Ця обставина, як правило, призводить до сильного емоційного напруження, яке людина прагне приховати. Наближення того, хто проводить огляд, до місця, де знаходиться прихований предмет, призводить до акцентування в мозку людини тих осередків, які пов'язані з подією вчинення правопорушення та його наслідками, і цей факт не може не вплинути на поведінку правопорушника, як і віддалення від „небезпечного місця”.

Розуміння емоцій інших людей, на відміну від усвідомлення власних, відбувається переважно за зовнішніми ознаками їх прояву: мімікою, позою, особливостями мовлення, вегетативним проявом, тому оволодіння мовою емоцій потребує засвоєння загальноприйнятих культурних форм їх вираження а також розуміння індивідуальних проявів емоцій у людей, з якими людина живе і працює.

Розуміння емоцій тісно пов'язане з рівнем розвитку емпатії. Емпатійний спосіб спілкування з іншою особою має декілька граней. Він передбачає входження в особистий світ іншої людини та перебування в ньому „як удома”. Він включає постійну чутливість до мінливих переживань партнера по спілкуванню. Це нагадує тимчасове життя іншим життям, делікатне перебування в ньому без оцінювання й осуду. Це означає уловлювання того, що іншою особою ледь усвідомлюється. Проте при цьому відсутні спроби розкрити неусвідомлені почуття, оскільки вони можуть бути дещо травмуючими. Необхідне також повідомлення власних вражень про внутрішній світ іншої людини, коли ви „дивитесь свіжим і спокійним поглядом” на ті елементи, що хвилюють або лякають вашого співрозмовника. Бути емпатійним – означає бути відповідальним, активним, сильним і водночас – тонким і чуйним співрозмовником

4) Самомотивація. Емоції мають мотивуючу силу, змушуючи людей діяти. Емоція – це засіб, за допомогою якого взаємодіють тіло й розум. Так, якщо ми цілком функціональні і благополучні, вони позитивні, а якщо ні – емоції „зміщуються” до негативного полюсу.

Висновки. Таким чином, підводячи підсумки проведеного дослідження можна зазначити наступне:

1. В діаді параметрів – зовнішні та внутрішні чинники діяльності – для діяльності персоналу органів охорони державного кордону, що характеризується особливими умовами перебігу, визначальними будуть суб'єктивні, оскільки, 1) поведінка людини детермінується зовнішніми умовами опосередковано через її психічну діяльність; 2) зовнішні, а саме, особливі умови існують реально і їх неможливо принципово змінити.

2. Емоційним інтелект є вагомим чинником ефективності діяльності персоналу органів охорони державного кордону, оскільки при описі психологічних детермінант ефективності діяльності прикордонників, дослідники в розрізненому вигляді визначають усі основні компоненти емоційного інтелекту.

3. Емоційний інтелект, як сукупність емоційно-інтелектуальних здібностей, сприяє ефективній діяльності персоналу органів охорони державного кордону за рахунок своєї комунікативної, стресозахисної та адаптивної функцій .

4. Проведене дослідження не вичерпує усіх аспектів означеної проблеми, тому подальші наукові розробки будуть стосуватися вивчення впливу рівня розвитку емоційного інтелекту на результативні та психофізіологічні показники ефективності діяльності персоналу органів охорони державного кордону.

ЛІТЕРАТУРА

1. Коқун О.М. Оптимізація адаптаційних можливостей людини: психофізіологічний аспект забезпечення діяльності: Монографія. – К.: Міленіум, 2004. – 265 с.

2. Психологическое обеспечение профессиональной деятельности / Никифоров Г.С., Дмитриева М.А., Корнеева Л.Н. и др. / Под ред. Г.С. Никифорова. – СПб.: Изд-во С.-Петербург, ун-та, 1991. – 152 с.

3. Смирнов Б.А., Долгополова Е.В. Психология деятельности в экстремальных ситуациях. – Х.: Изд-во Гуманитарный Центр, 2007. – 276 с.

4. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб.: Питер, 2001. – 720 с.

5. Самохвалов О.Б. Психологічні чинники професійної адаптації інспекторів прикордонної служби: Дис... канд.. психол. наук: 19.00.09 / Національна академія Державної прикордонної служби України імені Б.Хмельницького. – Хмельницький, 2007. – 221 с.

6. Виноградов М.В., Буйлов Н.К., Варламов В.А. Методика и организация психиатрического освидетельствования лиц, поступа-

ющих на службу в органы внутренних дел / Под ред. В.А. Струсова. – М., 1992. – 131 с.

7. Філіпов С.О. Психологічні особливості професійної діяльності офіцерів-оперативників Державної прикордонної служби України: Авторефер. дис... канд. психол. наук. 19.00.09 / Національна академія держ. прикордонної служби України ім. Б. Хмельницького. – Хмельницький, 2004. – 17 с.

8. Медведєв В.С. Проблеми професійної деформації працівників ОВС (теоретичні та прикладні аспекти): Моногр. – К.: НАВСУ, 1997. – 191 с.

9. Савчин М.В. Професійна особистісна деформація співробітників органів внутрішніх справ та деякі шляхи її профілактики // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ. – 2003. – № 3. – С. 433–439.

10. Носенко Е.Л., Коврига Н.В. Емоційний інтелект: концептуалізація феномену, основні функції. Монографія. – К.: Вища школа, 2003. – 126 с.

11. Коврига Н.В. Стресозахисна та адаптивна функція емоційного інтелекту: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.09 / Інститут психології Г.С. Костюка АПН України. – К., 2003. – 20 с.

12. Власова О.І. Психологія соціальних здібностей: структура, динаміка, чинники розвитку: Монографія. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. – 308 с.

13. Гарскова Г.Г. Введение понятия „эмоциональный интеллект» в психологическую теорию // Ананьевские чтения-99: Тезисы научно-практической конференции. – СПб., 1999. – С. 25–26.

14. Андреева И.М. Эмоциональный интеллект: исследование феномена // Вопросы психологии. – 2006. – №3. – С. 78–86.

УДК 159.95

Сергієнко Н.П., к. психол. н., доцент кафедри загальної психології УЦЗУ

ОСОБЛИВОСТІ МІЖОСОБИСТІСНИХ ВІДНОСИН ДІТЕЙ ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОЇ ОПІКИ

У статті представлені результати дослідження міжособистісних відносин дітей позбавлених батьківської опіки. Показано, що ці діти більш дружелюбні й відкриті при спілкуванні, приділяють велику увагу розумовим процесам.

Ключові слова: виховання, дитячий будинок, міжособистісні відносини.